

Visiedocument Molenbehoud

De toekomst van de molens

*van Vereniging
De Hollandsche Molen*

Tijdens het molensymposium van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten van 10 oktober 2007 heeft professor Jos Bazelmans, hoofd sector Kennis Erfgoed van de RACM, de uitgangspunten van het molenbehoud ter discussie gesteld met zijn referaat *Moeten molens altijd malen*. In de bundel *Molens in het Nederlandse cultuurlandschap* is een weergave van dit verhaal terug te vinden.

Bazelmans constateert in zijn bijdrage dat de wijze waarop met molens wordt omgegaan – als malend werktuig behouden – op z'n zachtst gezegd op gespannen voet staat met de in de monumentenzorg gehanteerde prioriteitstelling: eerst onderhouden, dan pas repareren en conserveren, dan pas restaureren en vernieuwen en in het uiterste geval reconstrueren.

“Er zit flink wat licht tussen de in Nederland gangbare restauratiefilosofische uitgangspunten en de restauratie-praktijk van molens”, constateert Bazelmans en met zijn referaat en artikel wil hij de discussie op gang brengen.

Op de omslag

*Al jarenlang wordt er geprocedeerd over het al dan niet verplaatsen van molen De Otter te Amsterdam. De houtzaagmolen uit 1631 raakte sinds zijn restauratie in 1996 rondom steeds meer ingebouwd, waardoor hij nauwelijks meer wind vangt. Voor het behoud van een functionerende houtzaagmolen, waarvan er in Nederland niet veel meer voorkomen, is verplaatsing noodzakelijk. In deze uitzonderlijke situatie weegt de historische band met zijn huidige oorspronkelijke locatie minder zwaar.
(foto: Wim Groot)*

Reacties

De eerste reacties op Bazelmans' verhaal tijdens en na het congres waren zeer kritisch en vaak emotioneel. Vele molenaars voelden zich in hun ziel en gedrevenheid geraakt en met name op het prikbord van molenpagina.nl leidde dit tot heftige en soms op de persoon gerichte reacties. Begrijpelijk, maar ook niet altijd goed te keuren. Van groot belang voor de verdieping van de discussie was de serie artikelen die in het blad Molens verscheen. Van de lezing en het artikel van Bazelmans werd verslag gedaan en in de nummers daarna kwamen het verplaatsen van molens, bouwhistorisch onderzoek en het completeren van molens aan bod. In Molens ging Bazelmans telkenmale in discussie met een molendeskundige die een andere kijk op de zaak heeft, hetgeen de discussie zeer ten goede kwam. Ook in de bladen Molenwereld, Molinologie en Vitruvius verschenen interessante artikelen over wat al gauw "de discussie Bazelmans" ging heten. Tijdens de Algemene Vergadering van De Hollandsche Molen op 5 april 2008 bracht Bart Slooten de eerder signaleerde gevoelens van vele molenliefhebbers onder woorden en in een motie vroeg hij het bestuur van de vereniging met een standpunt te komen.

Het bestuur zegde toe in het najaar van 2008 met een visiedocument te komen. Ter voorbereiding op dit document werd een discussieforum op internet geopend, onder de naam molentoeekomst.nl. Aan de hand van 19 stellingen, gegroepeerd in zeven hoofdonderwerpen, werd gediscussieerd. In totaal registreerden 131 mensen zich en werden de reacties in totaal 3.795 maal bekeken. Aan de discussie zelf werd door een beperkt aantal molenliefhebbers meegedaan: in totaal werden 93 reacties geplaatst. De discussie richtte zich vooral op de uitvoering van het molenbeleid en minder op de uitgangspunten. Veel van hetgeen naar voren is gebracht op molentoeekomst.nl kan dan ook meegenomen worden bij de uitwerking van dit visiedocument.

Gangbare restauratiefilosofie molenbehoud

Eén van de kritiekpunten op de inbreng van Bazelmans is dat hij vraagtekens zet bij de gangbare praktijk van molenbehoud, terwijl deze juist door de RACM vele decennia is gepropageerd. Illustratief in dit verband is dat voormalig molendeskundige Gerrit Keunen in dezelfde bundel stelt: *'Molens moeten gewoon malen, want alleen daarvoor zijn ze ooit gebouwd'*.

Het voert te ver het molenbehoud in dit document uitvoerig te analyseren. De zinsnede van Keunen geeft wel aan welk uitgangspunt er werd (en wordt) gehanteerd: molens moeten als malende werktuigen gerestaureerd en behouden blijven. Daarbij wordt ernaar gestreefd de molen terug te brengen tot de staat waarin hij als werktuig verkeerde en in bedrijf was, ook al betekent dat het reconstrueren van onderdelen. Daarnaast wordt de molen in zodanige staat gebracht en gehouden dat hij ook daadwerkelijk door de (vrijwillig) molenaar bediend kan worden. Ook daarbij worden aanpassingen niet geschuwd. De huidige restauratiepraktijk past in een traditie van enerzijds: 'er mag geen molen verloren gaan', en anderzijds de gedachte dat uitsluitend door het laten draaien en malen een molen behouden kan blijven. Het feit dat molens bij

de invoering van de Monumentenwet in 1961 ook tot monument werden verklaard, werd en wordt eerder gezien als een mogelijkheid om subsidie te verwerven dan een waardestelling. Het subsidiestelsel – met als uitgangspunt sober en doelmatig restaureren – tenslotte stimuleerde eerder restaureren en vernieuwen dan repareren en onderhouden. Eerder is de gangbare restauratiefilosofie bij monumenten al getypeerd in de volgorde: onderhouden – repareren en conserveren – restaureren en vernieuwen – reconstrueren. Bij molens is de volgorde al gauw andersom. Daar waar aanvullen, wijzigen en verplaatsen in de meeste gevallen bij monumenten taboe is, wordt het bij het molenbehoud regelmatig toegepast. Bij dit alles moeten we niet uit het oog verliezen dat die gangbare filosofie er wel toe heeft geleid dat vrijwel alle molens in hun oorspronkelijke functie behouden zijn. Wezensvreemde bestemmingen als woning, kantoor, kroeg of restaurant zijn slechts sporadisch terug te vinden. Hierdoor is de molen anno 2008 meer dan een leuke stoffering van het landschap. In een werkende molen kun je zien, voelen en ruiken hoe het er vroeger aan toe moet zijn gegaan. Was deze lijn na de Tweede Wereldoorlog niet ingezet,

dan waren vele molens in ons land verbouwd tot woning, vakantieverblijf, bar, restaurant of zelfs Moulin Rouge. Leuk van de buitenkant, maar van binnen volstrekt niet meer interessant. Is de kritiek van Bazelmans nu onzinnig, moet hij eerst maar eens binnen de Rijksdienst de neuzen dezelfde kant op

krijgen en kunnen we doorgaan op de huidige, vertrouwde weg? Het antwoord daarop is nee, die conclusie kan rustig uit de discussie Bazelmans getrokken worden. Een herbezinning op de uitgangspunten van molenbehoud is in de 21ste eeuw dringend gewenst.

Wezensvreemde bestemmingen bij windgedreven molens zijn mede dankzij de traditionele restauratiefilosofie sporadisch te vinden. Bij watergedreven molens komt dit vaker voor. Zo is in De Hamermolen te Ugchelen (Gld) een hotel en partycentrum gevestigd. (foto: Hans de Kroon)

Uitgangspunten

Wat de piramide is voor Egypte, is de molen voor Nederland. Een internationaal bekend en herkend symbool en tevens een icoon van onze eeuwenlange worsteling met het water. Molens hebben onmiskenbaar een cruciale rol vervuld in de ontwikkeling van de Europese beschaving. Ze maakten het mogelijk om de beperkte menselijke prestaties vele malen te vermenigvuldigen. De Nederlandse molen heeft ervoor gezorgd dat we droge voeten kregen en hielden (de poldermolens), dat er voedsel voor de bevolking was (de koren- en pelmolens) en dat we als handelsland tot bloei kwamen (de industriemolens). Molens zoals we die thans beschermen onderscheiden zich van bijna alle andere monumenten, doordat het in essentie een werktuig is en geen statisch gebouw. Constructie en vormgeving zijn functioneel ontstaan, ontwikkeld en verfijnd en niet gebaseerd op enigerlei architectuur. Hierdoor heeft de molen nooit goed gepast in de 19de eeuwse definitie van gebouwd erfgoed: monumenten van geschiedenis en kunst. In de definitie van wat een rijksmonument is in de Monumentenwet – van belang vanwege de schoonheid, betekenis voor de wetenschap of de grote cultuurhistorische waarde – is alleen het

laatste criterium relevant voor molens. Omdat begrippen als schoonheid en kunst nauwelijks toepasbaar zijn, is er ook geen sprake geweest van een selectie: vrijwel alle bestaande molens¹ staan op de monumentenlijst. Het molenbehoud is decennia lang dan ook uitgegaan van het behoud van alle nog bestaande molens in ons land. Nieuwe toepassingen van door wind of water aangedreven werktuigen (bijvoorbeeld de moderne windturbines) vielen buiten het molenbehoud, zij het dat sinds enige tijd ook de Amerikaanse windmotor tot het werkterrein behoort. Ook deze categorie behoort immers tot de categorie van molens zonder economische functie. Over die economische functie valt nog wat meer te zeggen. Na de oorlog bleek dat de economische basis ontbrak om molens in stand te houden. Soms wordt wel eens gezegd dat molens hun functie verloren hebben. In economische zin is dat zo, maar gelukkig is hierboven al geconstateerd dat ze hun functie als werktuig behouden hebben door de gangbare praktijk van molenbehoud. Molens werden niet gebouwd als objecten van kunstzinnige waarde (vgl. kerken, woonhuizen e.d.) en om die reden tot monument verklaard.

¹ Onder molens verstaan we complete wind- en watermolens, d.w.z. resp. voorzien van een wiekenkruis of waterrad.

Molens werden gebouwd als werktuig en er was niks moois of kunstzinnigs aan. Molens zijn veel eerder monumenten van geschiedenis en techniek, dan van

geschiedenis en kunst. Het molenbehoud is altijd gebaseerd op die functionaliteit en die grondslag moet ook zo blijven.

De Poldermolen Wadenrijen te Wadenrijen (Gld) wordt verplaatst naar het nabijgelegen natuurgebied De Steendert, waar hij een bemalingsfunctie krijgt. Op zijn huidige plek wordt hij omringd door de verhoogde snelweg A-15, een afvalstoffenberg van de AVRI en het talud van de Betuwelijn. Hierdoor is niet alleen zijn windvang dramatisch afgenomen, maar ook zijn cultuurhistorische waarde in de relatie tot zijn omgeving, waardoor verplaatsing onvermijdelijk is geworden. (foto: Leo Endedijk)

In de Molen van de polder Waarland te Waarland (N-H) zit nog een authentieke woning. Deze dient voor altijd behouden te blijven, ook als dit betekent dat bewoning door een molenaar niet mogelijk is. (foto: Joop Vendrig)

Alleen, het moet niet meer de enige grondslag zijn. Molens die op de monumentenlijst staan zijn namelijk door wind of water aangedreven historische werktuigen. Door een molen aan te wijzen als monument proberen we een **historische** situatie te 'bevriezen'. Tegelijk is het functioneren van een molen een bijzonder aspect van zijn cultuurhistorische wezen vergeleken met andere monumenten. Kortom: de cultuurhistorische waarde van een molen ligt in zijn functie als historisch werktuig. Het begrip historisch is veel te veel ondergesneeuwd geraakt in de dagelijkse praktijk, daar zijn velen in de discussie Bazelmans het over eens. Waar de meningen vervolgens uiteen lopen is de vraag waar het primaat ligt: bij de (bouw)historische kwaliteit van de molen of bij zijn functie als door wind of water aangedreven object. In de huidige restauratiepraktijk ligt het primaat bij het werktuig. Moet dit in de toekomst niet verschuiven naar de historische waarde van de molen?

Een principiële keuze tussen historisch en werktuig is echter de verkeerde. Na het dogma van altijd maalvaardig restaureren moet er niet een nieuw dogma van de (bouw)historische kwaliteit komen. Niet alle molens zijn hetzelfde.

Neem bijvoorbeeld de molen in Waarland, waar nog een authentieke woning in zit. Die mag nooit vervangen worden door een inrichting die wel van deze tijd is. Als dat betekent dat er geen bewoning door een molenaar kan plaatsvinden, moeten we dat voor lief nemen. Maar dat gaat natuurlijk niet op voor bijvoorbeeld Strijkmolen C te Alkmaar, die na brand een compleet nieuwe inrichting kreeg.

Een bewustere benadering van het fenomeen molen als historisch werktuig kan ertoe leiden dat molens minder draaien en malen, dat er voorzichtiger mee omgegaan moet worden. Van de molenmaker wordt gevraagd onderdelen te herstellen in plaats van te vervangen. Het doorschieten van deze benadering moet wel voorkomen worden: het moet niet zo zijn dat er een stolp over molens wordt gezet vanwege hun grote historische waarde. Historische onderdelen kunnen als het functioneren van de molen in gevaar komt, vervangen worden. Maar dat moet dan wel heel goed gedocumenteerd worden. Oude Potroeden naast de molen leggen, laat ook zien wat de ontwikkeling van een molen is. Ze in de molen laten zitten, leidt alleen maar tot verval en niet tot behoud.

Integraal molenbehoud

De molen als historisch werktuig moet dus centraal staan. Maar er is meer. Molens zijn ook onmiskenbaar gerelateerd aan hun omgeving. Enerzijds voor de aanvoer van hun grondstof: wind of water. Anderzijds hebben molens mede ons cultuurlandschap vorm gegeven. Kwantiteit en kwaliteit van de omgeving van molens moet dan ook een steeds belangrijker rol gaan spelen bij het behoud van molens. Het eerste aspect is door De Hollandsche Molen en het Gilde van Vrijwillige Molenaars al een heel eind uitgewerkt in het begrip molenbiotoop. De plaats van een molen in stad of landschap is een relatief nieuw begrip, waar nog veel werk te doen is om hiervoor een instrumentarium te ontwikkelen. Dit sluit ook goed aan bij de aangekondigde modernisering van de monumentenzorg, waarbij overgegaan wordt van objectgerichte naar gebiedsgerichte zorg. En ten slotte zijn de bestemming en plek van de molen binnen de maatschappij van belang. Er is verschil tussen een bewoonde molen, een geïsoleerde molen in het landschap en de dorpskorenmolen waar velen op zaterdag hun meel kopen voor de broodbakmachine. Wezensvreemde herbestemmingen moeten uit den boze blijven. Maar bij het instandhouden van molens kun je wel

rekening houden met bezoekers, mogelijkheden voor educatie, verkoop van producten, ontvangst van groepen en waar minder of geen bouwhistorische waarde is, kun je mogelijk een stuk verder gaan en ook denken aan eenvoudige vormen van logies, museale bestemming, etc.

De huidige praktijk van molenbehoud – restaureren en instandhouden als maalvaardige werktuigen – is aan verbreding toe. Uitgaande van de molen als historisch werktuig moet gewerkt worden aan een integraal molenbehoud, waarbij de volgende elementen in beeld komen:

1. het object zelf: functie en type, technische staat zowel in- als uitwendig, constructie, gebruikte materialen en detailleringen, bouwhistorie;
2. de geschiedenis van het gebouw, zijn gebruikers en eigenaren;
3. de biotoop van de molen;
4. de landschappelijke of stedenbouwkundige plaats van de molens;
5. de bestemming en het gebruik van de molen.

Als deze elementen goed onderzocht en in beeld gebracht worden, kunnen veel betere keuzes gemaakt worden bij het restaureren en onderhouden van molens.

Door hoge nieuwbouw in de nabijheid werd de windvang van Molen Edens te Winschoten (GR) ernstig bedreigd. De molen verplaatsen was geen optie. Daarom werd besloten de stellingkorenmolen met drie meter te verhogen. (foto: Harmannus Noot)

Een bouwhistorische verkenning speelde een belangrijke rol bij het besluit de molen van Goidschalxoord (Z-H) te reconstrueren. Het bleek hier om een uniek molencomplex te gaan met een bijzondere geschiedenis. Dit gegeven plus een goede biotoop en een hoge landschappelijke waarde betekenden uiteindelijk de redding voor deze molen. (foto: Wouter Pfeiffer)

Maar dan kunnen er ook veel betere antwoorden gegeven worden als het gaat om verplaatsen of completeren van molens, ja zelfs de bouw van nieuwe molens.

Een voorbeeld. Tot vorig jaar was een van de laatste molenwrakken de molen van Goidschalxoord (Z-H). Een mooi decor voor televisie-interviews om duidelijk te maken dat er extra geld nodig is voor molens. Maar ook een doorn in het oog van de inwoners van dit dorp in de Hoekse Waard. Het betrof hier overigens geen molenromp², maar een in een periode van 50 jaar vervallen molen. Was dit wrak nog wel een restauratie waard, zou het niet eigenlijk een reconstructie worden. Voor deze vragen stonden we en eerlijk gezegd spookte de gedachte 'is het verval niet al te ver gegaan' door het hoofd. Een bouwhistorische verkenning bracht vervolgens aan het licht dat het om een bijzondere molen ging, met een motorhuis waar een mechanische aandrijving voor de korenmolen zat. In de molen waren nog wel veel originele onderdelen te vinden, ook al waren ze er slecht aan toe.

Het complex had ook een bijzondere geschiedenis. De biotoop was als vanouds goed en de landschappelijke waarde is zonder meer groot te noemen. En ten slotte kan de molen een belangrijke rol krijgen bij het kennismaken met dit bijzondere gebied in Zuid-Holland. De conclusie was dat een reconstructie verantwoord was. Daarbij is heel veel tijd en aandacht gestopt in de conservering van wat er nog was en het opmeten en in kaart brengen van oude onderdelen. Als winnaar van het programma BankGiro Loterij Restauratie werd tot grote vreugde van velen de financiering veilig gesteld. Het voorbeeld van Goidschalxoord leert hoe we bij een integrale benadering tot een verantwoorde waardestelling kunnen komen. Deze waardestelling verschilt per molen en zal leiden tot het vastleggen en bewaren van de diversiteit aan molens.

² Onder molenromp wordt verstaan een molen die in zijn geschiedenis is ontdaan van kap en gevluht.

Rolverdeling

Het in kaart brengen van eerdergenoemde vijf elementen maakt het afwegen van belangen en het maken van gefundeerde keuzes mogelijk. Dat kan leiden tot een besluit als in Goidschalxoord. Maar het kan ook leiden tot andere keuzes, tot het niet herbouwen of completeren van een molen na een grote brand. Of zou dat toch kunnen, maar dan niet meer als monument? Wie bepaalt dat eigenlijk?

Hetgeen ons brengt op de rolverdeling in het molenveld. Het molenbehoud is vanaf de komst van de Monumentenwet voor een groot deel bepaald door de overheid en dan met name de rijksoverheid. Daar zat de kennis en ook het geld om molens te restaureren. Maar daarnaast zijn andere ontwikkelingen in

gang gezet. Het instituut vrijwillige molenaar is één van de fundamenten van het molenbehoud geworden. Hetzelfde geldt voor het particulier initiatief; meer dan de helft van de molens is eigendom van een molenstichting of –vereniging. Molenmakers hebben zich georganiseerd en streven naar erkenning en certificering. Het molenveld wordt meer en meer bediend door zelfstandig gevestigde molenconsulenten en bouwhistorici. Al deze partijen (uiteeraard óók De Hollandsche Molen) moeten hun plek krijgen binnen het integrale molenbehoud. Taken en bevoegdheden moeten opnieuw vastgelegd worden en ook dat moet een belangrijk onderdeel vormen van de molennota van de RACM.

Het unieke molencomplex De Kilsdonkse Molen te Beugt (N-B) is in oude glorie hersteld. De reconstructie van een watervluchtmolen aan de ene kant en een oliemolen daar tegenover is een sprekend voorbeeld van de integrale benadering van het molenbehoud, zoals De Hollandsche Molen voorstaat. (foto: Arnold van Houdt)

Conclusies

1. Molenbehoud moet uitgaan van de combinatie van draai- en maalvaardige molens enerzijds en hun historische waarde anderzijds.
2. Molens zijn historische werktuigen en daarin ligt hun cultuurhistorische waarde.
3. De huidige praktijk van molenbehoud moet verbreed worden tot een integrale benadering, waarbij de molen, zijn geschiedenis, biotoop, landschappelijke of stedenbouwkundige plek en bestemming en gebruik op elkaar afgestemd worden.
4. Integraal molenbehoud leidt tot verschillende waardestellingen bij molens en borgt de diversiteit binnen het molenbestand.
5. Integraal molenbehoud moet gepaard gaan met een heldere rolverdeling tussen alle bij het molenbehoud betrokken partijen.

Met deze conclusies wil De Hollandsche Molen de kaders aangeven waarbinnen het molenbehoud vorm gegeven moet en kan worden. De vereniging doet ten slotte een beroep op de RACM om dit visiedocument een belangrijke plek te geven in de op te stellen mollennota door de dienst.

Colofon

Uitgave: Vereniging De Hollandsche Molen

Tekst: Leo Endedijk

Vormgeving: vandenbusken - the dialogue & branding agency

Druk: EuroDruk Offset B.V.

De Hollandsche Molen

Vereniging tot behoud van molens in Nederland

Zeeburgerdijk 139, 1095 AA AMSTERDAM

Tel. 020-623 87 03 – Fax 020-638 33 19

E-mail: dhm@molens.nl – Internetsite: www.molens.nl